

BALÁZS MIHÁLY

Új javaslat a késői Balassi krakkói olvasmányaira

Balassi Bálint 1591 januárjában Lengyelországból írott levelének sajnos csak Rimay János idézésében ránk maradt egy részlete:

Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztire küldtem két könyvet is. Elolvasván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felölök való tetszését és opinioját. Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás olvasásából efféle politikai tiszteknek igazgatása módjában annyit én nem okosodtam, mint az egymással ellenkező két autornak írásából [...]¹

Az idézet sok irodalomtörténészt foglalkoztatott, s bár a mondott könyvek példányai máig nem maradtak fenn, sok mozzanat végleges módon tisztázódott is.

Az egyik esetben nem férhet kétség az azonosításhoz. Így biztosra vehetjük, hogy a Székely Nemzeti Múzeumból előkerült, majd elpusztult, s a szakirodalomban sokáig *Disputatio de Republica Romanorum*ként emlegetett kötet címe a következő volt: *Nicolai Machiavelli Florentini Disputationes de Republica, quas Discursus nuncupavit, Libri III. Quomodo in rebus publicis ad Antiquorum Romanorum imitationem actiones bene maleve instituantur. Ex italico latini facti. Ad generosum et magnificum D[ominum] Ioannem Osmolski de Prauidniki, Polonum. Mompelgarti, Per Iacobum Foilletum Typographum Mompelgantensem*. A tisztázás Eckhardt Sándornak köszönhető, aki kézbe is vette a könyv 1591-es kiadásának egy példányát az ELTE könyvtárában, s a bibliográfiák alapján már akkor megállapította, hogy van a műnek 1589-es kiadása is, amely megegyezik az 1591-sel.² A művel a Balassi-vonatkozás nélkül foglalkozó Almási Gábor³ pontosítása nyomán azonban tudhatjuk, hogy először 1588-ban jelent meg. Még fontosabb, hogy az első két esztendőben megjelent példányokban még jelzés sincs a fordító nevére, a latinra átültető monogramja először az 1590-es kiadásban olvasható.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

1 BALASSI Bálint, *Összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*, szöveggond. STOLL Béla, utószó, szótár ECKHARDT Sándor, ford. ECKHARDT Sándor (Budapest: Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 414.

2 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955), 1:381–282.

3 ALMÁSI Gábor, „Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkodásban”, in ALMÁSI Gábor, *Reneszánsz és humanizmus*, 307–348 (Budapest: L' Harmattan Kiadó–Kossuth Klub, 2017), 323.

Az alábbiakban előbb ennek a kötetnek a kelleténél kisebb figyelemre méltatott ajánlását szeretném bemutatni, majd a kötet két olyan fejezetével foglalkozom, amelyek a fordító a szakirodalom szerint valamelyest átdolgozott. Ezt követően hipotéziseket fogalmazok meg a Balassi által postázott másik kötet azonosításra. Írásom értelemszerűen erősen kötődik Gömöri György,⁴ Kőszeghy Péter⁵ és Szentmártoni Szabó Géza⁶ erőfeszítéseihöz, akik új források megszólaltatásával vagy a régiek új szempontú vizsgálatával törekedtek a magyar költő által 1589 szeptembere és 1591 nyara között Lengyelországban eltöltött időszak kitöltésére, s ez a lengyel irodalomtörténetben is jártas Gömörinél az ottani irodalmi élet eruditus szemléjét is felölelte. Mivel nincs mindenben egyetértés közöttük, talán nem indokolatlan rögzíteni, hogy mi az a minimum, amelyet az alábbi, kifejezetten eszmetörténeti szempontok által vezérelt elemzésben a költő életrajzában és kapcsolatrendszerében kiindulópontnak tekintek. Korabeli forrásokkal tehát a következők igazolhatók. Költőnk Báthory András, Mikołaj Zebrzydowski és Wesselényi Ferenc támogatását élvezve komoly szervezőmunkával összeverbuvált katonáival együtt elszegődött Jan Zamoyski mellé, hogy részt vegyen a török elleni háborúban. Igazolhatóvá vált továbbá, hogy az előkészületekre kapott összeg egy részét az 1590 májusában Wesselényi Ferencnél Dębóban tartózkodva vissza tudta fizetni.⁷ Bizonyosnak tekinthető, hogy az 1590-es évnek legalább az elején, majd a végén gyakran megfordult Krakóban, hiszen innen írt duzzogó levelet Ernő főhercegnek, majd innen fogalmazta meg otthoni helyzete kilátástalanságát felpanaszoló híres sorait öccsének. Az utolsó biztos adat krakkói tartózkodására egy 1590. november 11-én Batthyány Ferenchez írott levél. Biztosnak látszik, hogy 1590-ben vagy 1591-ben valamennyi időt eltöltött a braunsbergi (braniewói) jezsuita kollégiumban, ahova nagy valószínűséggel Báthory András támogatásával jutott el. Nehéz eldönteni, hogy 1591 januárjában hol tartózkodott, hiszen az idézett levelet Rimay Braunsbergből küldöttnek, míg a könyvet Krakóból postázottnak mondja. Biztos viszont, hogy 1591-ben „az tenger partján, Oceanum mellett” írta a *Kegyelmes Isten, kinek kezében* kezdetű versét.

Feladatom első részére térve nem volt nehéz az ajánlás címzettjéről képet alkotni, hiszen Jan Osmólskiról (1510–1593/4) a kora újkori lengyel művelődéstörténet két kiváló kutatója, Stanisław Kot⁸ és Henryk Barycz⁹ írt tanulmányt. A későbbi szakirodalom lé-

4 Csak a legutóbbi kettőt idézzük, amelyek természetesen hivatkoznak a korábbiakra is: GÖMÖRI György, „Glosszák Balassi életrajzához”, *Tiszatáj* 75, 1. sz. (2021): 68–74; GÖMÖRI György, *A rejtőzködő Balassi, Ariadné könyvek* (Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2014).

5 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 292–297; KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint (1554–1594)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2009).

6 A legutóbbi közlés: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi az Oceanum-tenger partján”, in *„Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szablyámat”: Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. HELTAI Bálint és SIPOS Lajos, 133–149 (Budapest: Magyar Napló–Fókusz Egyesület, 2018).

7 GÖMÖRI György, „1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 112–113.

8 Stanisław KOT, „Basel und Polen (XV.–XVII. Jh.)”, *Zeitschrift für schweizerische Geschichte* 30, no. 1 (1950): 71–91, 71–75.

9 Henryk BARYCZ, „Przyjacieli i protektor zagranicznych uczonych”, in Henryk BARYCZ, *W błaskach epoki odrodzenia*, 141–160 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968), 154–156.

nyegében az általuk feltárt adatokkal gazdálkodik, új forrást csak Zofia Głombiowska¹⁰ monográfiájának egy fejezete szólaltatott meg.

Az ezekben foglaltak alapján megállapítható, hogy Balassi a család lengyelországi emigrációja idején kapcsolatba kerülhetett vele, hiszen Osmólski annak a kislengyelországi, irodalmi ambíciókat is tápláló protestáns csoportosulásnak volt tagja, amellyel Balassi János és családja is kapcsolatba került. Osmólski meghitt barátja volt a reformáció jegyében formálódó lengyel nyelvű irodalom legnagyobbikának, Mikołaj Rejnek. A lengyel szakirodalom különösen fontosnak tartja a kör további tagjai közt Andrzej Trzeciekit, akit a reformáció egyik legnyitottabb személyiségként emlegetnek. Csak az utóbbi években vált intenzív kutatás tárgyává egy olyan, Osmólski által összeállított kéziratos kolligátum, amely a felsoroltak mellett Kochanowski elégiáinak korai változataiból is tartalmaz néhányat, s itt olvasható a nagy költő *Czego chcesz od nas*, *Panie* kezdetű nagy istenes versének korai változata is. Trzeciekitől olyan latin pasquillusok szerepelnek, amelyek Rómát és intézményeit támadták, különösen hevesen írt az 1556-ban Lengyelországba érkező pápai követ ellen. Emlékeztetünk arra, hogy ebben a közegben született meg Jakub Lubelczyk 1558-ban Krakóban megjelent zoltárkönyve (*Psalterz Davida onego świętego a wiecznej pamięci godnego króla i proroka...*), amelynek egyik darabja Balassi *Áldj meg minket, Ūristen* kezdetű versének forrása volt. Másfelől míg Jan Ślaski publikációi¹¹ még nem tudtak arról, hogy Lubelczyk ugyanebben az esztendőben megjelentette *Wirydarz Krześcijanski* (Keresztény virágoskertecske) című munkáját is, később megállapítást nyert, hogy ez az újabban modern kiadásban is megjelent szöveg¹² ugyancsak 1558-ban Krakóban látta meg a napvilágot, s lényegében az evangélikus Michael Bock Balassi által is magyarított *Würgärtlein für die kranken Seelenje* feldolgozásának tekinthető. A lengyel szakirodalomban már fel is merült, hogy a magyar költő Lubelczyktól is ösztönzést kaphatott a szülei vigasztalására született mű elkészítésére,¹³ jöllehet az allegorikus szereplőket is felvonultató lengyel erősebben egyéni feldolgozás, s a magyar közvetlen forrása semmiképpen sem lehetett.

Osmólski ugyanakkor nem az erdélyi fejedelmet támogatta a királyválasztás során, s Báthory István királlyá választása után vagyónának nagy részét pénzzé téve el is hagyta Lengyelországot, s ettől kezdve külföldön, Bázelen, majd Nürnbergben élt. Matematikai és biológiai tanulmányokat is folytatott, s nagy kertés háza Bázelen a szellemi élet fontos színhelye lett. Báthory István halála után már időnként haza is látogatott, és élete végéig kapcsolatban maradt kislengyelországi protestánsokkal: a lengyel peregrinusok egyik nagy támogatójának tartják.

10 Zofia GŁOMBIOWSKA, *Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego: Dwie wersje* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981).

11 Jan ŚLASKI, „Balassi és a korabeli lengyel irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 702–705, 702; Jan ŚLASKI, „Balassi Bálint és a lengyelek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 655–660, 656.

12 Jakub LUBELCZYK, *Wirydarz krześcijański pięknie przyprawiony...: Apoteka Duchy świętego, wprowadzenie i opracowanie* Katarzyna MELLER, Lubelska Biblioteka Staropolska 7 (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009).

13 Katarzyna MELLER, „Zapomniane dzieło Jakuba Lubelczyka”, *Ruch Literacki* 21, no. 2 (1980): 135–140.

Bár nagyon valószínű, hogy Balassi nem az 1590-es, hanem valamelyik korábbi, az ajánlást még nevének kezdőbetűivel (I. N. S.) sem jelző kiadást olvasta, mivel fontos gondolatokat közöl, nem lehet közömbös számunkra, kiről is van szó. Nagyon izgalmas személyiségről, hiszen a szerző Giovanni Niccolò Stupano/Stopani (Johannes Nicolaus Stupanus), hosszú életet (1542–1621) megélt filozófus és orvos volt, aki sok honfitársához hasonlóan protestantizmussal szimpatizáló nézetei miatt hagyta el Itáliát, s telepedett le Bázelen. Jóllehet ennek az olasz emigrációnak több tagja erősen foglalkoztatta a radikális reformáció hazai kutatóit, magyarul Stupanóról csak a legutóbbi időben jelent meg számottevő tanulmány. Almási Gábor könyvének egy fejezete ugyanakkor a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva, sőt azokat gazdagítva is mutatja be tevékenységét, így elegendő csak a legszükségesebb adatokat megemlítenünk.¹⁴ Bázeli egyetemi tanulmányai után 1570-től a retorika professzora lett, s elődjéről, Celio Secundo Curionéről egy szép orációban is megemlékezett. Az 1580-as évek végéig elsősorban humaniorákkal foglalkozott, vezette a logika tanszéket is, tanította Arisztotelész *Organon*ját, majd Theodor Zwinger halála után szinte teljes egészében az orvostudománynak adta át magát, rendre ilyen tárgyú műveket ír, s nagy számban készültek nála ilyen tárgyú diszsertációk.¹⁵ A korábbi időszakból azt tartjuk legfontosabbnak, hogy Celio Secundo Curionét e tekintetben is követve igen szorgos munkása lett annak a munkaközösségnek, amely küldetésének tekintette, hogy az európai nyilvánosság számára is elérhetővé tegye az itáliai humanizmus legfontosabb szövegeit. Ez vonatkozott az olasz nyelvűekre is, amelyekből latin fordításokat jelentettek meg – elsősorban Pietro Perna szinte erre szakosodott nyomdájában. E nagy léptékű programban Stupaninak néhány történeti mű (Pandolfo Collenuccio Nápoly történetét feldolgozó szövege, Contarini műve II. Szelim szultán Velence elleni hadjáratáról) mellett Alessandro Piccolomini *De la sfera del mondo libri quattro in lingua toscana* címmel Sacrobosco *De sphaera* című művét kommentáló szövege, valamint Francesco Patrizi *Della historia diece dialoghi* című munkája jutott, amelyet *Francisci Patricii De legendae scribendaeque historiae ratione dialogi decem* címmel jelentetett meg 1570-ben. Carlos Gilly¹⁶ és Leandro Perini¹⁷ egymást kiegészítő adataiból azt is tudjuk, hogy a nyomdász Pietro Perna eredeti elképzelése szerint Machiavelli összes művének latinra fordítása Silvestro Tegli¹⁸ feladata lett volna, ő azonban csak az *Il*

14 ALMÁSI, „Machiavelli a politikai...”, 307–344.

15 Ezek közül egy magyarországit találtam a bibliográfiákban: *Christo duce et auxiliante, ad theses de tabe seu phthisi praescriptas clarissimorum in celeberrima Academia Basiliensi dominorum medicorum, praeceptorumque dignissimorum voluntate, & praeside [...] Iohanne Nicolao Stupano, philosopho ac medico prastantissimo existente, Iacobus Gregorii Taxovinus Pannonius, exercitii gratia conabitur respondere XV. Novembris anni partus salutiferi M.D.LXXXVI. hora locoque deputatis Basiliae*. Basel – UB Hauptbibliothek Magazin (UBH Diss 13:14).

16 Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 151 (Basel und Frankfurt am Main: Verlag Helbling & Lichtenhahn, 1985), 239, 246.

17 Leandro PERINI, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, Studi e testi del Rinascimento Europeo 17 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2002), 190–191.

18 Róla érdemes azt is tudni, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn az Erdélyben élő Biandratával. Egy másik olasz Bernardino Bonifacio mindenesetre egy levelében azt írta Basilius Amerbachnak, hogy

principe átültetésével készült el, s 1573-ban bekövetkezett halála után került a kézbe ebből a szempontból is Stupani. Mint a későbbiekben még látni fogjuk, ő az *Il principe* megörökölt latinjának újradíadására is sort kerített, most azonban előbb a *Discorsi* imént leírt latin kiadásáról kell szólnunk.

Stupanus az ajánlásban arról beszél, hogy az iskolában is tanított módon az emberi megismerő tevékenység az ellentétes dolgok észlelésén és tudatosításán alapszik. Ha tapintunk, érdes és puha dolgokat érzékelünk, ha látunk, fehéret és feketét, ha a morált tanulmányozzuk, virtus és vétek párosával találkozunk. Ezért nem kell korholnunk azokat, akik az állam irányításáról írva nem csupán azt közlik, hogy mi történik jó, kegyes, barátságos és bölcs uralkodók alatt, hanem az ezzel ellenkező intézkedések mozgatóit is feltárják, s megmutatják a rossz, istentelen, ellenséges és ostoba cselekedeteket is. Ezt figyelembe véve Machiavellinek az államról írott könyvei felülmúlják a régieket, és hasznosabbak, mint az isteni Platón vagy Arisztotelész munkái, hiszen ezekből nem csupán a jó, hanem a rossz és ravasz cselekedetek mögötti megfontolásokat is megtanulhatjuk. Persze nem azért, hogy éljünk is ezekkel, hanem azért, hogy fel tudjuk velük venni a harcot, mert ha tudatlanok maradunk, nagyon hamar csapdájukba eshetünk. Az ajánlás címzettje, aki az isteni és emberi dolgok nagy ismerője, mondja az ilyenkor szokásos fordulatokkal élve, persze tudja ezt. Mégis azért ajánlja neki, hogy tekintélye által többen eljussanak a dolgok ilyen változatos voltának megismeréséhez. A könyv már nem Bázelen jelent meg, hanem a Würtemberg-ház fennhatósága alatti Mömpelgard (Montbéliard) városában, ahová a felszerelést megöröklő Jacques Foillet a Perna-műhelyt áttelepítette.

Az ajánlás tehát az emberi megismerés egyetemes törvényszerűségének tekinti az ellentétes dolgok együttes számbavételét, magában a kötetben azonban ez kevésbé érvényesül, hiszen itt egyetlen szerzőnek a Titus Livius szövege által kiváltott gondolatait olvassuk, s inkább arról beszélhetünk, hogy az eddigi tudás egészül ki új és eredeti megfontolásokkal. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy a nagy firenzei kommentárjainak zöme megmarad a latinra fordítás során. Leandro Perini ugyan néhány szöveghely esetében katolizáló tendenciát vél felfedezni, amelyet összefüggésbe hoz azzal, hogy a fordító erősen kötődött az olasz kultúrához, ám az ő nyomán elvégzett szűrőpróbaszerű vizsgálataim az előbbi semmiképpen sem igazolják. Rendkívül fontos ebből a szempontból, hogy az erősen megcenzúrázott 1531-es első kiadástól eltérően nem hagyja el az első könyv 11. és 12. fejezetének szokványosnak aligha tekinthető, a vallás instrumentális kezelésével eszmetörténeti nóvumot jelentő gondolatmeneteit sem, csak valamelyest módosít rajtuk. Így a 11. elején megleégszik annak kijelentésével, hogy az alattvalókat nyugalomra, békességre és engedelmességre a vallás segítségével lehet rávenni, de elmarad az az általánosítás, *hogy vallás nélkül egyetlen közösség sem állhat fenn* („si volve alla religione, come cosa al tutto necessaria a volere mantenere una civiltà”). Ugyancsak átalakítja a fejezet utolsó mondatát, ahol az azt összegző szentenciát, hogy az emberek mindig ugyanazon rend szerint születnek élnek és halnak meg, az eredeti-

Teglio halála után a felesége Erdélybe távozott Biandratához. Vö. Antonio ROTONDÒ, „Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 15710 e il 1580”, in Antonio ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, 273–392 (Torino: Edizioni Giappichelli, 1974), 315.

nél jóval fennköltebb cél elérésével köti össze, az olasztól eltérően nála ez kifejezetten azoknak szól, akik a jó és szent állam megteremtésén fáradoznak („bonam sanctamque reipublicae formam instituere cupiunt”). Nem katolizáló, hanem éppen a protestánsok szóhasználatára emlékeztet viszont az első könyv 12. fejezetének néhány helye. Mindjárt az első mondatban nem egyszerűen a vallási szertartások („le cerimonie della loro religione”) megtartásának fontosságáról beszél, hanem a vallás helyes kultuszáról („ut verum religionis cultum recte instituant et venerentur”). Ez a fejezet azért lett a cenzúra áldozata korábban, mert Machiavelli a római egyházat tette felelőssé Itália szét-hullásáért. Ez megmarad a mostani latinban, de Stupani az egyház régi és mostani állapotának szembeállításakor a protestánsoknál megszokott szóhasználatot használva beszél az ősegyház gyakorlatáról, másrészt a jogos isteni bosszúra vezeti vissza a romlást: „Quod si quis etiam diligenter consideret eum religionis cultum, qui nostra aetate in usu est, eumque conferat cum prima Christianae religionis institutione ac veris fundamentis, is non potest, vel illius interitum non metuere, vel divinam ultionem non formidare.”¹⁹

A fejezet középső részéből Perini csak azt emeli ki, hogy a pápai állam itáliai szerepvállalását ecsetelve a latin elhagyja azt a félmondatot, hogy az egyház fő világi hatalmát féltve („per paura di non perdere il dominio delle cose temporali”) keresett külföldi segítséget itáliai vetélytársai ellenében. Valójában mintegy húsz soros részlet átfogalmazása történik meg. Ennek során Stupanus lerövidíti azt a részt, amely arról szól, hogy a római egyházban nem a keresztény vallás parancsai szerint élnek az emberek. Ám annál részletesebb a másik kérdésben. A latin szöveg világosan kimondja, hogy az erkölcsi romlásnak is az az oka, hogy a római egyház nem csupán a szent dolgok irányítását ragadta magához, hanem a világi szférában is a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik.²⁰

Nagyon izgalmas műről van tehát szó, s persze nem kevésbé izgalmas az a kérdés, hogy miképpen jutott el Balassihoz. Eckhardt Sándor nem tartotta kizártnak azt sem, hogy magától Osmólskitól kapta, ám bizonyosan nem ez történt. Személyes találkozásukra legalábbis nem kerülhetett sor, hiszen Osmólski rövid időre korlátozódó hazlátogatásainak egyike sem esik az 1589 szeptembere és 1591 áprilisa közötti időpontra. Tagadhatatlan az is, hogy az a protestáns közege, amellyel Balassi az 1570-es évek elején találkozott, az eltelt két évtizedben nagyon meggyengült: a felsorolt legnagyobbak elhunytak, a patrónusok vagy családtagjaik zöme katolizált. Krakko szellemi élete azonban nagyon gazdag és sokszínű maradt, s sok területen voltak nagy hagyományai a bázeli kapcsolatoknak is. Mivel Stupani ekkor már orvostudománnyal foglalkozott, nem fölösleges megemlíteni, hogy Dudith András szerint a város felette népes orvosi társadalmának több tagja is kötődött

19 Az olasz szöveg és Lontay László fordítása: „E chi considerasse i fondamenti suoi, et vedesse l'uso presente quanto e diverso da quelli, giudicherebbe essere propinquo, senza dubbio, o la rovina o il fragello.” („És ha megvizsgáljuk e vallás alapjait, és számot vetünk vele, mennyire különbözik a mai vallásgyakorlat a régítől, méltán mondhatjuk: e népek minden bizonnyal közelebb állnak a teljes pusztuláshoz vagy a romláshoz.”). Niccolò MACHIAVELLI, *Művei*, ford. IVÁNYI Norbert, KARINTHY Ferenc, LONTAY László, LUTTER Éva, MAJTÉNYI Zoltán és SZÉKÁCS Vera, a versbetéteket ford. BARNÁ Imre és SOMLYÓ György, jegyz. HERCZEG Gyula, 2 kötet. (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978), 1:129.

20 Nicolai MACHIAVELLI Florentini, *De officio viri principis: Una cum scriptis Machiavello contrariis [...]* omnia de novo emendata aucta, correctaque (Montisbelgardi, 1599), 70.

Bázelhez.²¹ Mindenesetre könnyebb elképzelni, hogy itt ismerkedjen meg ezzel a kötetel, mint a braniewói jezsuita kollégium könyvtárában. Ezt megerősítik az újabb kutatási eredmények is. Régóta tudott, hogy 1627-ben a svédek az újonnan alapított uppsalai egyetem könyvtárának alapjait vetették meg az elhurcolt braniewói könyvgyűjteményekkel. Sok évtizedes kutatómunkával azonosították a köteteket a fennmaradt korai katalógusokban a jelenlegi állományban nem szereplő, más könyvtárba tévedt darabokkal együtt. A megjelent katalógusban²² ez a tétel nem szerepel.

Erre még visszatérünk a Balassi által olvasott másik könyvről kialakított elképzelésünk felvázolása után. Mivel ebből nem került elő példány, csak hipotézisek fogalmazhatók meg. Ezt teszi Kaposi Márton is, aki olyan műveket sorol fel, amelyek valamilyen módon bírálják Machiavellit. Így hozza szóba Jean Bodin *Les six livres de la republique* című nagy művét, Justus Lipsius *Politicáját*, Innocent Gentillet *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix [...] contre Nicolas Machiavel* címmel latinra is lefordított polemikus iratát, valamint Giovanni Botero *Il ragione di stato* című értekezését.²³ Bodin 16. századi magyarországi és erdélyi recepciójáról vannak adataink,²⁴ de mivel az övétől eltérő nézetek cáfolata során Machiavelli csak nagyon érintőlegesen szerepel, nem valószínű, hogy Balassi ezt olvasta. Ugyanez mondható el Lipsiusról is, s ráadásul Rimay híres, Lipsiushoz intézett leveléből tudjuk, hogy őt nem Balassi, hanem Melith István ismertette meg a nagy németalföldi mindkét korszakos művével.²⁵ Bonyolultabb a helyzet Gentillet esetében, aki kifejezetten Machiavellit cáfoló iratot írt, s ráadásul megjelent latin fordítása, illetve gyakorlatias átdolgozása is. Ez nyomdahely feltüntetése nélkül és névtelenül Jakob Stoernél Genfben 1577-ben látta meg a napvilágot *Commentariorum de regno aut quovis principatu recte et tranquille administrando, libri tres. In quibus ordine agitur de Consilio, Religione et Politia, quas princeps quilibet in ditione sua tueri et observare debent. Adversus Nicolaum Machiavellum Florentinum* címmel. A kutatók azt is megállapították, hogy a hugenotta szerző latinra fordítója is a francia protestantizmus első nemzedékének egy jelentős alakja, Lambert Daneau volt. A később németre és angolra is lefordított, a felsorolt nyelvek mindegyikén több

21 Erről részletesen szól a Kovács András művészettörténészt köszöntő kötetben megjelenő alábbi tanulmány: BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Elviselhetetlen levegőre, ételre és italra kárhóztatva: Johannes Theobaldus Blasius Kolozsivárt (1578–1581)”, in *Arte et ingenio: Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. GÁLFI Emőke, Kovács Zsolt és P. Kovács Klára, 25–54. (Kolozsivár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

22 József TRYPUĆKO, Michał SPANDOWSKI, red., *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala*, 3 vol. (Warszawa–Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek–Warszawa Biblioteka Narodowa, 2007).

23 KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 94–95.

24 MÁTÉ Györgyi, „Jean Bodin és a magyar későreneszansz”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18 (1981): 65–69.

25 A levél pontosított szövegének közlése újszerű értelmezés kíséretében: BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012). Bribiri Melith István említése: 176, 180.

kiadást is megélt szöveget a szakirodalom kulcsfontosságúnak tekinti: óriási szerepe volt abban, hogy a protestáns világban Machiavelli az istentelen és erkölcstelen politika gyűlölt mintaképévé váljon. Balassi soraiból tárgyyszerűbb szerzőre következtethetnénk, s vannak is a műnek olyan mozzanatai, amelyek alapján nem kell eleve elképzelhetetlennek tartanunk, hogy őt tekintsük a Balassi által tanulmányozott másik auktornak. Az ajánlást követően a címben jelzett egységeknek megfelelően listát ad a szerző tévtanairól: a fejedelem által felhasználható tanácsokat illetően 3, a vallás dolgában 10, a politika formálása tekintetében 37 ilyen tételt sorol fel, majd egy előszó a sötét színekkel nem fukarkodva ismerteti a szerző életét. A tételek természetesen tendenciózusak, s hatványozottan azok a terjedelmes műben sorjázó cáfolatok is, ám az kétségtelen, hogy a két alapmű, a *Discorsi* és az *Il principe* alapos ismeretében készültek s időnként szó szerinti idézeteket is átvesznek ezekből a művekből.

Megfontolandó viszont, hogy az ezeket a szövegrészeket esetleg elolvasni szándékozó költőnknek egy bizonyosan nagy megpróbáltatást jelentő ajánlásban Gentillet ugyan csak azt kéri a címzettektől, hogy óvják meg Angliát Machiavelli műveinek átkos hatásától, ám mondandóját a korszak francia irodalmáról kialakított markáns gondolatmenettel vezeti be. Arról beszél, hogy Franciaországban a Sátán az evangélium hirdetésének kezdete óta az udvarokban meghonosodott tréfálgozás és bohóckodás eszközához nyúlva mindent nevetségessé téve törekszik arra, hogy a vallás és a politika alapjait felforgassa. Ez először csak szóban történt, majd megjelentek az ilyen könyvek is. Saját országából Rabelaist említi, de szóba hozza a német Agrippát, vagyis Agrippa von Nettesheimet is. Tacitus még megdicsérte a németeket azért, mondja, mert náluk nem kicsinyítik a vétkek súlyát tréfálgozással, de a baj már ott is felütötte fejét. Ennek az udvarok világából kiinduló léha tréfálgozásnak eredményeképpen az Isten örök igazságából is fabula lett, majd a komédiát tragédia váltotta fel, hiszen az így előkészített terepen már sikerrel lépett fel az a Machiavelli is, aki nem rejtett és ravasz módon, hanem nyíltan látott hozzá minden erény, a fejedelemhez való hűség, a törvények méltósága, a nép szabadsága, a béke és az egyetértés kiiktatásához. Ebben a *bonae litterae* egészét is megrontó folyamatba bekapcsolódtak a költők is, akik a bujaságra különben is hajlamos emberek füleit csábító és illetlen szövegekkel teletömökdvé mindenkit a gyönyörök hajszolására serkentettek.

Valahogy nehéz elképzelni, hogy a *Szép magyar komédia* prólógusának szerzője higgadt elismeréssel szóljon erről a kötetről, s így talán mégsem ennek írójában kellene keresnünk a Balassi levelében említett másik szerzőt. Ezt alátámasztandó megemlítjük, hogy a braniewói könyvvállomány rekonstrukciója során nem került elő Gentillet műve sem. Szövegéről Sidney Anglo megállapította, hogy ez volt Antonio Possevino egyik legfontosabb forrása, amikor először 1592-ben Rómában, egy évvel később pedig Lyonban közzétette *Judicium de Nuae militis Galli, Joannis Bodini, Philippi Mornaiei et Nicolai Machiavelli quibusdam scriptis* című munkáját.²⁶ Possevino ugyanis valójában antológiát állított össze a címben feltüntetett szerzők ellen írott művekből, s így járt el a

26 Sidney ANGLO, *Machiavelli – The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility and Irrelevance*, Oxford – Warburg Studies (Oxford: University Press, 2005), 374–416.

De Nicolao Machiavello et libro cui Antimachiavellum nomen est című alfejezetben is. Ebben Gentillet és a fordító nevét nem ismerve szögezi le, hogy ez a római vallást is gyalázó szöveg nem lehet hatékony ellenszer Machiavelli ellen, ám valójában nagymértékben támaszkodik a protestáns kiadványra, olyannyira, hogy Sidney Anglo szerint egyáltalán nem bizonyos, hogy a nagy jezsuita magát Machiavellit is olvasta. Mindez összhangban van azzal, hogy a jezsuiták csak az 1590-es években jelentkeztek a Machiavelli részletes cáfolatát adó művekkel, Pedro de Ribadeneyra *Tratado de la religión [...] contra lo que Nicolás Maquiavelo* spanyol nyelvű, majd latinra is lefordított kötete is csak 1595-ben jelent meg.

A sort Giovanni Boteróval folytatva először is leszögezhetjük, hogy a mű gyanúba hozásának nyelvi akadályja sincs, hiszen a szakirodalom szerint az olaszul legalábbis olvasni bizonyosan tudó Rimayt meg lehetett kínálni ezzel az ajándékkal. Az alábbiakban a szerzőt a nemzetközi kutatások áttekintésére is vállalkozó Bene Sándor monográfiájára²⁷ támaszkodva úgy mutatjuk be, hogy csak az első (Velence, 1589) és második (Róma, 1590) kiadásban közölt szövegeket vesszük figyelembe, hiszen a későbbi, esetenként nagyon fontos kiegészítések már nem kerülhettek Balassi szeme elé. Sőt még ezekből is figyelmen kívül hagyjuk az urbanisztikai kérdésekkel foglalkozó függelékét (*Tre libri delle cause della grandezza di citta*).

A szakirodalom szerint megkerülhetetlenül fontos szerző²⁸ művének a salzburgi érsek-fejedelemhez írott ajánlása az írásra serkentő okok között legfontosabbként azt említi, hogy sok udvarban megfordulva lépten-nyomon a Machiavellire és Tacitusra hivatkozó emberekkel találkozott.²⁹ Az előbbit olyan szabályok megfogalmazójaként emlegetik, amelyekkel a népet kordában lehet tartani, a Tiberius császár módszereit igenelve bemutató utóbbi pedig a hatalom megszerzésére teremt mintát sokak számára. E bejelentés ellenére azonban rendszeres cáfolatot egyik ellenében sem fogalmaz meg, s meg is mondja, hogy mostani művének az a célja, hogy a nép irányításának helyes és reális bemutatásával teremtse hitelt egy később megírandó cáfolat számára. Ilyen rendszeres cáfolat azonban később sem készült el, de a tíz könyvből álló értekezés, amelynek második része a külső ellenség elhárításához szükséges intézkedéseket tartalmazza, még ebben a korlátozott értelemben sem tekinthető annak.

A *ragion di stato* célját a hatalom megőrzésében láttató bevezetés után az uralkodó személye kerül középpontba, mert az alattvalók engedelmisségének záloga a fejedelem erényessége. Az egyetemes törvényszerűség megnyilvánulásának tekinti ezt, hiszen amint a világot alkotó fizikai elemek és testek nyilvánvalóan engedelmeskednek az égi

27 BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 168–175, 189–191.

28 Alapos életrajza Luigi Firpo tollából olvasható a híres olasz életrajzi lexikonban: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 99, 13:252–362 (Róma: Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 1997). Az újabb szakirodalomról elfogultsága ellenére jól tájékoztat: Harald E. BRAUN, „Knowledge and Counsel in Giovanni Botero's *Ragion di Stato*”, *Journal of Jesuit Studies* 4 (2017): 270–289.

29 Mivel a mű kritikai kiadása nálunk nem érhető el, az első kiadás interneten hozzáférhető, átirrt szövegét használtam, amelyet Enzo Baldini gondozott: Giovanni BOTERO, *Della ragione di stato*, 5, hozzáférés: 2021.10.25, <http://ceiensepoparis8hautefort.com>.

szféra nemesebb elemeinek, s amint ez a viszony még az égitestek között is érvényesül, úgy a népek is önként alávetik magukat az erény tekintetében őket meghaladó fejedelmeknek, hiszen senki sem akar engedelmeskedni olyannak, aki nem áll föllette vagy vele egyenlő. Ezeket Bene Sándor szerint egyéni módon osztja két csoportra, elkülöníti egymástól azokat, amelyek a nép szeretetét, illetőleg a megfelelő reputációt képesek biztosítani. Az első csoportból (bölcesség, igazságosság, bőkezűség) az elsőként említetttről szól legrészletesebben történeti példákat is idézve, de a leginkább egyénivé talán a szellemi képességeket is felvirágoztató, bőkezű alamizsnálkodás magasztalása teszi, amely bizonytalannal nem független a Carlo Borromeo milánói érsek környezetében tapasztaltaktól. A reputáció elérését az erőnek (*fortezza*) is nevezett derekasság (*valore*) és a politikai és a hadi ismereteket is felölelő, ezeket állhatatosan, nagy lelki erővel használni tudó okosság (*prudenza*) biztosítja.³⁰ A politikai tisztek igazgatásáról ír Balassilevél fényében fontos mozzanat viszont, hogy az értekezés részletesen szól a fejedelmi hatalom végrehajtóinak (*ministri*) alkalmasságáról is. Külön alfejezetet kapnak az igazságosság (*giustizia*) folyamatos biztosítói, s van egy olyan alfejezet is, amely a tanácsadókat általában tárgyalja, s az itt elmondottak (megfelelő tudással kell rendelkezniök, gondosan kell kiválasztani őket, el kell találni elismerésük és jutalmazásuk mértékét) nyilvánvalóan a fejedelmek által alkalmazottak teljes körére értendők.

Bene összegző megállapítása szerint „Botero katolikus államrezonja a »machiavelista« módszereket az ellenreformáció ideológiája számára is tolerálhatóvá tette”³¹ azáltal, hogy a rendszerbe beépítette a keresztény erkölcsi alapelvek tiszteletben tartásának követelményét. Kétségtelenül megtörtént ez az összeházasítás, ám nagyon fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy nem valamiféle egyetemes keresztény vízió jegyében, hanem a protestantizmus kíméletlen és militáns elutasításával. Mindennél többet mond, hogy a második könyvben az előbbieket kiegészítő újabb erénylistát olvashatunk, amely szerint a kegyesség (*pieta*), az igazságosság (*giustizia*) és a hadi jártasság (*milizia*) a fejedelem három legfontosabb erénye.³² A felsorolás fontossági sorrendet is jelent, s ennek szellemében a katolikus vallást és az általa megjelenített erkölcsöt érvényesíteni tudó teológusok lesznek a fejedelem első számú tanácsadói, neki a teológia és a kánonjog képviselőivel kell megbeszélnie minden lépését, mert különben olyat tehet, amit a legjobb esetben is vissza kell vonnia, ha nem akarja elkárhozatni saját, utódai és alattvalói lelkét. A vallással részletesen foglalkozó részek aztán azt is kifejtik, hogy csak ennek az egyedül igaz vallásnak a követői lehetnek őszintén engedelmes alattvalók, s természetesen ennek teljesen híján vannak a protestánsok, akik közül a legveszedelmesebbeknek Kálvin követőit tartja. Itt klímaelméleti megfontolásokat felhasználó hosszú fejtegetéseket olvashatunk arról, hogy a szabadosság szelleme miképpen vezetett el a kereszténységet feldúló és az emberek elkárhozását fenyegető eretnokségek tombolásáig Északon, amelynek következményeit a polgárháborúba taszított Franciaország is megtapasztalhatta.

30 BOTERO, *Della ragione...*, 19–22.

31 Uo., 22–25, 37–38. BENE, *Theatrum politicum...*, 175.

32 BOTERO, *Della ragione...*, 44–48.

Úgy vélem tehát, hogy a műnek a szakirodalomban joggal hangsúlyozott úttörő jellegű tematikai újításai (a gazdaság és kereskedelem fellendítésére tett intézkedések, a fiskális és demográfia helyzet, a közellátás, az uzsora kérdéskörének újító szellemű elemzése) csak az érem egyik oldalát jelentik, a másik oldalon ott áll a megértés minimumát is elvető felekezeti elfogultság. Mivel a tömörsége következtében súlyos következtetések levonására persze alkalmatlan Balassi-reflexió a most említettek egyikére sem reagál, nem merném határozottan állítani, hogy ezzel tisztelte meg Rimayt. Mondom ezt annak ellenére, hogy bizonyos Balassival is érintkező és magyarországi vonatkozásokat érdemes megemlíteni. Ilyen a Balassinál is felbukkanó Ferrante Cortese szerepeltetése, akit több ízben is az új Spanyolországot, vagyis Mexikót meghódító s ott a keresztény vallást meghonosító hősként ünnepel.³³ A Kovács Sándor Iván³⁴ által részletes bemutatott személyiség ugyanakkor bizonyosan nem ebből a műből került Balassi látókörébe, hiszen ismert módon már az 1589-ben keletkezett *Szép magyar komédiában* is szerepel. Talán számon tartható az is, hogy az általa helytelenített módon, választás útján trónra került uralkodók között szerepel az erdélyi fejedelem, s hogy a második részben az ellátás vagy utánpótlás hiányosságaival magyarázza a mohácsi (Mugaccio) és az eszéki (Essechio) csatavesztést (ez utóbbi a törökök 1532-es szabad átvonulása lehet az ottani hídon), s bár 1562-re datálja Eger ostromát, egy húsz soros méltatást olvashatunk a várvédő magyarok példás hősiességéről.³⁵

Ha a fenti megfontolások alapján nem merünk lehorgonyozni sem Botero, sem Gentillet latinja mellett, továbbá ha Kőszeghy sugalmazását követve Krakkóban képzeljük el Balassi találkozását a másik művel is, akkor itt is előtérbe kerülhetnek az Osmólski második hazájává lett bázeli kiadványok. Mivel az első olvasmányban nem valósult meg „az egymással ellenkező két autornak” párbeszéde, nem képtelenség olyanra gondolni, amely nem kifejezetten csak az elsővel vitatkozik, hanem esetleg úgy teszi ezt, hogy belül is polémiát tartalmaz. Elismerem persze: ebbe az irányba lök, hogy tudok olyan Bázelen megszületett nyomtatványról, amelynek szerkesztőit éppen az az elv vezérelte, hogy Machiavelli elképzelése mellett olyan szövegeket is közöljön, amelyek erőteljes támadást intéznek ellene.

Erről a *Nicolai Machiavelli Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum et contra Tyrannos. 1580 Basileae ex officina Petri Pernaie* című kötetéről említést tesz Kaposi Márton monográfiája is,³⁶ igazán izgalmas voltát azonban Almási Gábor alapos és Carlos Gilly segítségével új forrásokat is megszólaltató tanulmánya bontja ki. Szempontunkból az a legfontosabb, hogy megállapításaik szerint ugyanabban az évben a kiadványból három változat jelent meg, amelyek között az ajánlások eltérése jelenti a legfőbb különbséget. Az először elkészült

33 Uo., 46.

34 KOVÁCS Sándor Iván, „Balassi Bálint és az Óceánium”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 659–670; KOVÁCS Sándor Iván, „Balassi, Cortés, »Indiák«”, *Irodalomismeret* 16, 1. sz. (2005): 80–84.

35 BOTERO, *Della ragione...*, 32, 115.

36 KAPOSI, *Machiavelli Magyarországon*, 73.

és a frankfurti könyvvásárra is eljuttatott, de később onnan visszavont változatban a fentebb már bemutatott Stupanus mindenki meglepetésére a város katolikus püspökét, Jakob Christoph Blarer von Wartenseet tisztelte meg az ajánló soraival, elismeréssel szólva néhány kegyességet előmozdító intézkedéséről is. Aztán kiderült, hogy elsősorban anyagi megfontolásokból, bizonyos birtokok visszaszerzésének reményében döntött a püspök mellett. Dokumentálható továbbá, hogy ennek a szövegnek az eltávolítását a kiadvány éléről a híres teológus és jogász, a *Francogallia* szerzője, François Hotman kezdeményezte, aki a Szent Bertalan-éjből kimenekült hugenottaként a vérengzés egyik teoretikus megalapozóját látta Machiavelliben. A második változat tehát úgy keletkezett, hogy a nyomdász nem csupán visszavonni igyekezett a vásárra elküldött példányokat, hanem eljuttatott az olvasókhöz olyanokat is, amelyekben nem szerepelt Stupanus ajánlása. A harmadik és a legnagyobb példányszámban kiadott változat háttérében az áll, hogy a történetek az egyetem és a város vezetőit is fellépésre készítették, s a vizsgálódás, illetve a pereskedés csaknem a tettelegességig elmenő viszályt szült Perna és Stupanus között. Ez tette szükségessé olyan, minden valószínűség szerint a legtöbb példányban hozzáférhető változat megjelentetését, amelynek élén *Typographus candido lectori* címmel Pietro Perna szövege olvasható. Ennek megfogalmazásában Carlos Gilly sejtése szerint közreműködött Theodor Zwinger is.

A fentiek ismeretében különösen fontosnak tarthatjuk, hogy a viszály ellenére a kötet gondozásában szerepet vállalók között a Machiavellihez s a művében leírtakhoz viszonyulás tekintetében egyáltalán nem volt ellentét. Kétségtelen ugyan, hogy Perna nem megy olyan messzire Machiavelli védelmezésében, mint az őt páratlan zseninek nevező Stupanus, de közös bennük a rágalomtól való megtisztítás szándéka, s egyformán bírálatban részesítik azokat, akik éppen ezekre építve és a lelkiismereti szabadságot ürügyként felhasználva lázongást szítanak az emberek között. Ezt sugallja egyfelől a kiadványok változatlanul maradt szerkezete: *A fejedelem* Sylvestro Tegli által készített s 1560-ban már megjelentett latinja után két Dio Cassius alapján készült antik szöveg olvasható Celio Secundo Curione fordításában az egyeduralom ellen, illetve védelmében. Ezután tárgymutatót kap az olvasó *A fejedelem* szövegéhez, majd a *Vindicae contra Tyrannos* című, Stephanus Junius Brutus szerzői álnév alatt megjelent mű olvasható. A sort a névtelenül közölt *De iure magistratum in subditos et officio subditorum erga magistratus* című értekezés, illetőleg az erre vonatkozó tárgymutató zárja. Eltérés abban van, hogy míg a Stupanus előszavával olvasható első változatban az ajánlás után *De magistratu* címmel egy névtelen, de mint Carlos Gilly megállapította, Pietro Martire Vermigli *In librum Judicum commentarii* című munkájából átvett elmélkedés olvasható az emberi hatalom isteni eredetéről, a későbbiekben ezt néhány Machiavellit dicsérő prózai és verses megnyilatkozás váltja fel.

Míg az antik szövegek a kérdéskör történeti dimenzióit akarták jelezni, a jelenkori vélekedések együttes jelenlétét az utolsó két egység biztosította. A kora újkori politikai gondolkodás történetében kicsit is jártas olvasó számára aligha kell bizonygatni, hogy a szövegegyüttes a kor sokakat izgató és meghatározó vitáját jeleníti meg. A Machiavellire reflektáló protestáns fogantatású államelmélet legjelentősebb megnyilatkozásaival találkozott a korabeli olvasó. A *Vindicae* a hugenotta kiadványok közül a legharcosab-

ban mondott nemet arra a kérdésre, hogy engedelmeskedniük kell-e az alattvalóknak az isteni törvényt megsértő fejedelemlnek, illetve magisztrátusnak, s ebből kiindulva körvonalazza az ellenállásnak a Szentírással alátámasztható formáit. A dolgot politikatörténeti összefüggésben vizsgáló szakirodalom ugyanakkor az alapos tanulmányozás ellenére sem jutott végleges álláspontra a szerzőséget illetően, vannak, akik Hubert Languetnek, mások a fent említett François Hotmannak, és megint mások Philippe du Plessis Mornaynak tulajdonítják. Mondanom sem kell, hogy nem kevésbé jelentős a kiadvány utolsó, sok tekintetben a megelőző számára mintát és teológiai megalapozást nyújtó utolsó műve sem, hiszen a *De iure magistratum et officio subditorum erga magistratus* Béza először 1574-ben franciául megjelent értekezésének latin nyelvű változata.

Ezeket a nagyon súlyos szövegeket részletesebben itt nem tárgyalhatjuk. Balassiból elinduló gondolatmenetünk szempontjából érdemesnek látszik viszont az olvasót mérlegelésre felszólító mozzanatokat kiemelni. Az első kiadás Stupanus megfogalmazta ajánlásából már Almási Gábor is idézett egy nagyon beszédes helyet: „Machiavellinek ehhez az olyannyira vitatott könyvéhez csatoltunk néhány kiváló írótló származó egyéb írást is, melyek Machiavelli műveit erőteljesen támadni kívánják. Ezáltal a hozzáértő olvasó mérleget vonhat, és a két tábor érveinek ismeretében megítélheti a fejedelmeknek és általában a felsőbbiségeknek az alattvalókkal szembeni jogairól folytatott vitát.”³⁷ Mindezt persze számára az teszi szükségessé, hogy a hatalomról mértéktartóan és tárgyyszerűen gondolkodni nem képes emberek a zseniális gondolkodót gyűlöletessé tették. A hatalom birtokosait és az alattvalókat tehát egyaránt önreflexióra szólítja fel, s ennek hiányával magyarázza a tűz és a vas használatába torkolló eseményeket. Almási szerint nem kétséges, hogy itt Szent Bertalan éjjelére gondol, s nagyon távol kerül attól, ahogy a hatalmas vérvesztéséget elszenvedett protestánsok tekintettek az ott történetekre.

Míg Stupanus a későbbiekben az alattvalók viselkedésére és motivációjára koncentrált, addig árnyaltabb és több mozzanatot tartalmazó argumentációval találkozunk Perna előszavában: „Számot kell adnom arról, kegyes olvasó, miért csatoltam a latinul először általam kiadott Machiavellihez most két olyan könyvet, amelyeknek semmi közük hozzá, sőt egészen nyilvánvalóan eltérnek tőle. Ő ugyanis a fejedelemség megszerzéséről, (mondjuk ki, tettetés nélkül) lett legyen az jó, vagy rossz, éles elméjűen és tehetségesen értekezik, s nem mint keresztény, hanem mint filozófus báminemű hiba nélkül a legvilágosabb érvekkel és példákkal összegzi és terjeszti elő javaslatait, a most hozzá csatolt könyvek viszont a Szentírás tanúbizonyságaival és az ige megnyerő példái segítségével mint a zsarnokság megalapozóját feddik meg. A dolgot mélyebben megvizsgáló számára azonban napnál világosabb lesz, hogy másra törekednek, mint ami a felszínen látszik. Az ugyanis, aki zsarnokságra törekszik, valójában a fejedelemség felforgatója lesz, ám Machiavelli csak azt tanítja, hogyan kell a fejedelemséget megszerezni, és hogyan kell megtartani, ha már megszerezte. Machiavelli tehát nem a zsarnokságra, hanem a helyes fejedelmi hatalom működésére tanít, így azt akarja, hogy amennyire csak lehetséges, békekészen működjen, azok pedig, akik ellene fordulnak, gyakran éppen nem a fe-

37 ALMÁSI, „Machiavelli a politikai...”, 309.

jedelemség békéjén munkálkodnak, hanem fegyverre és vizzályra szólítanak fel.” Majd hosszasan elmélkedik arról, hogy nem akar e téma viharos tengerén sokat hajózni, azt azonban kijelenti, „hogy a mondott két olyannyira keresztény és üdvös könyvet azért csatolta Machiavellihez, hogy gyógyulásra szolgáló ellenanyag legyen azok számára, akik Machiavellit méregterjesztőnek tartják, engem pedig a zsarnokság támogatásával vádolnak, másfelől az őt elviselhetőnek tartó, jó és tanult férfiak is tisztában lehessenek azzal, hogy a bírálókat miféle indulatok vezetik és mit tartanak szemük előtt.”³⁸

Az elmondottak fényében nem lehetetlen Balassit olyan olvasónak tekintenünk, aki ennek a kiadványnak a mérlegelésre felszólító üzenetére reflektál. Arra az üzenetre tehát, amely jóval markánsabban van jelen itt, mint a *Discorsi* latin fordításában, s erőteljesebbek itt a Machiavellit védelmező megnyilatkozások is. Ám ne feledjük, hogy tanulmányunkban az ismerttől az ismeretlen felé haladás logikája szerint az időrendet felcseréltük, itt előbb a *Discorsiról* szóltunk, jóllehet az egy évtizeddel később született, mint az imént tárgyalt. Márpedig jól ismert, hogy konfesszionalizáció folyamata nem hagyta érintetlenül ezt a várost sem, s ezt nem nehéz összefüggésbe hozni Stupanus álláspontjának elszíntelenedésével. Úgy vélem, e folyamat további állomásának tekinthető az 1599-ben már ugyancsak Mömpelgard (Montbéliard) városában megjelent *Nicolai Machiavelli Florentini de officio viri principis. Una cum scriptis Machiavello contrariis [...] omnia de novo emendata aucta, correctaque* című kiadvány, amely annyiban tér a korábbi változatok mindegyikétől, hogy csak a nagy alapszövegeket adja (*Princeps, Agrippae et Moecenatis oratio, Vindicae, De iure magistratum*). Az egykor Dániából érkezett tanítványához címzett ajánlás ugyanakkor még a látszatát is igyekszik elkerülni annak, hogy Machiavelli követőjének tekinthessék. A helyes út minden álláspont megismerése, erre int mindenkit a sok vidéket bejáró és megismerő peregrinusok és a sokféle gyógyszert kipróbáló orvosok példája, ezt kell követniük a fejedelmeknek és a magisztrátus tagjainak is. Roppant érdekes, hogy a braniewói könyvanyagban Machiavelli jelenléte egy 1600-ban megjelent kiadványban regisztrálható először. A cím – *Nicolai Machiavelli Florentini Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum et contra Tyrannos. Quibus denuo accessit Antonii Possevini iudicium de Nicolai Machiavelli et Joannis Bodini scriptis, Ursellis apud Sutorium* – első része a fentebb tárgyalt 1580-as kiadványt idézi, ám már a címlap is jelzi, hogy új szövegekkel egészült ki.³⁹ A kötet kiadója Cornelius Sutorius Frankfurtból a közeli Oberurselbe áttelepült evangélikus vallású, nagy műveltségű ember volt, aki okkult művek (többek között Raimundus Lullus) mellett előszeretettel adott ki politikaelméleti és történetfilozófiai munkákat, így Bodin államelméletét és Giovanni Boterót is. Itteni előszava is kiegyensúlyozottságra törekszik, erősen vitatja azok álláspontját, akik korszakának minden bajáért Machiavellit teszik felelőssé,

38 Nicolai MACHIAVELLI *Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta [...] 1580* (Basilea: ex officina Petri Pernaie, Typographus candido lectori, 1580), 5–6.

39 *The Catalogue of the Book...*, 2322. tétel.

de a cím ellenére már csak az 1599-es kiadásban található (*De officio viri principis*) műveket veszi át, s ezeket egészíti ki Possevino Bodint is bírálóiban részesítő rövid szövegeivel.

Egyéb megnyilatkozások híján persze nem állapíthatjuk meg, hogy Balassi mennyire vált ilyen és esetleg további hasonló olvasmányok alapján a politikum szakértőjévé és hogyan kívánta hasznosítani az olvasottakat. Mivel a művek egészének elolvasására biztatja barátját, implicite meggondolásra javasolná a vallás dolgairól írottakat is, találkozhatott tehát a vallás teljesen instrumentális, kifejezetten a politikai felhasználhatóság felőli szemléletével is. Semmi alapunk sincs persze azt föltételezni, hogy ezt elfogadta volna, de ebben az összefüggésben már az átkozódás elmaradása is figyelemre méltó. Ez a mérlegelő álláspont persze távol áll a jezsuiták mártírjának tekintett Campianus Balassi által részben lefordított művének szemléletétől. Mivel az utolsó évekre vonatkozó ismereteink nagyon töredékesek, nem fölösleges talán emlékeztetni arra, hogy a késő reneszánsz időszakában egyáltalán nem példátlan, hogy valaki egy mérlegelő-kereső álláspontból jusson el valamely felekezethez a kételkedő bizonytalanság helyett magabiztosságot sugárzó üzenetéhez, s hogy e tekintetben a jezsuiták komoly sikereket mondhattak magukénak.

Summary

MIHÁLY BALÁZS

A new proposition about Balassi's Kraków readings

The subject of the essay is the context of a letter sent by János Rimay from Poland to Bálint Balassi in January 1581. In the letter Rimay informs the addressee that he had sent him two books which offer opposing positions on the duties of state officials. The first part of the essay contains new information about the first book that was destroyed in 1944, only the approximate title of which is preserved in a note. It has now been proved without doubt that the volume referred to as *Disputatio de Republica Romanorum* was the Latin translation of Machiavelli's *Discorsi*. Subsequently, the essay discusses the translator and the author of the recommendation, Giovanni Niccolò Stupani, as well as the addressee, the Polish aristocrat Jan Osmólski, who lived in Basel. The respective careers of these two persons provides an opportunity for an inquiry into the intellectual context and the European network of connections which produced a translation and secured its passage to Krakow. Since we know nothing about the second book, the rest of the essay is highly hypothetical. The list of the works that were mentioned in the latest monograph on the reception of Machiavelli in Hungary is reviewed, with the conclusion that in the works of Jean Bodin, Justus Lipsius, Innocent Gentillet and Giovanni Botero the dialogue Balassi referred to in his letter did not take place. The essay argues that this other book could have been produced in the same context as the first one. The mentioned conflict between opposing opinions is most confidently identified in a work from 1580 (*Nicolai Machiavelli Princeps... Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum...*) which, in addition to the Latin text of *Il principe*, contained two major refutations of Machiavelli, born in a Protestant environment: the *Vindicae contra tyrannos* which is of disputed authorship and Beza's *De iure magistratum in subditos et officio subditorum*.